

А.Л. Зелінський

ПТОЛЕМЕЙ III І АНУБІС: МОЖЛИВІСТЬ НЕОФІЦІЙНОГО ОТОТОЖНЕННЯ¹

ОДНИМ з найпоширеніших явищ, пов'язаних із птоломеївським царським культом, було ототожнення представників і представниць александрійської династії з різними богами та богинями грецького і єгипетського пантеонів [P.Petr. 66; P.Ent. 13; Anthologia 1911, XVI, 68; Visser 1938, 16; Tondriau 1948, 173, 175; Fraser 1972, V. I. 667; V. II. 935 not. 398; Walbank 1984, 86; Turner 1984, 151, 167; Cameron 1990, 287–295; Weber 1993, 238, 248, 266 *Anm.* 2, 268, 377 *Anm.* 1, 388; Koenen 1994, 52, 72 not. 110, 83, 108; Fantham 1994, 145–148; Selden 1998, 339, 384–405; Van Nuffelen 1998/1999, 180–181; Carney 2000, 33; Hoelbl 2001, 68 not. 19, 96–97, 105, 108, 111; Huss 2001, 238, 325, 327, 379; Sens 2002, 254–256, 259; Stephens 2003, 114–121; idem 2005, 221; Kimberly 2004, 46, 171; Herklotz 2004, 160–161; Ладынин 2005, 232, 234; Palagia 2006, 209–213; Van Oppen De Ruyter 2007]. Так, обоженна за життя Арсиноя Філадельфа (братолюбива) [P.Hib. 199; Fraser 1972, V. I, 217; Turner 1984, 168; Bengtson 1988, 50–51; Walbank 1993, 213–214; Koenen 1994, 52, 57; Hoelbl 2001, 94–95; Huss 2001, 325; Mikalson 2007, 214] нерідко ототожнювалася або асимілювалася з Афродітою, Хатхор, Тетфнут, Ісидою, Іо², Селеною, Нікою, Деметрою, Афіною, Герою, Артемідією, Богинею щасливої долі – Агате Тюхе, Єленою³, а також була долучена до сонму Харит і йменувалася десятою музою [OGIS, 31; P.Oxy. 2465; Anthologia 1911, I, 116; Posidippus 2002, 36, 39, 116, 119; Strabo 1899, XVII, I, 16; Athenaeus 1887, XI, 467a; Hyginus 1992, II, 24; Otto 1931, 414, 416; Visser 1938, 16; Tondriau 1948, 173; Diller 1962, 120–121; Quaeghebeur 1971, 202–203, 206; Fraser 1972, V. I. 35, 237–246, 667–668; V. II. 110 not. 277, 386–397 Not. 369–441, 935–936 Not. 399–404, 1029 not. 128; Cheshire 1982, 105–111; Turner 1984, 167; Basta-Donzelli 1984, 306–316; Foertmeyer 1988, 102–103; Weber 1993, 254; Koenen

1994, 110; Selden 1998, 312, 339–340; Van Nuffelen 1998/1999, 179–189; Carney 2000, 33; Whiteley 2000, 119–120; Hoelbl 2001, 96, 103–104; Lelli 2002, 5–29; Angio 2003, 28–31; idem 2004, 15–17; Stephens 2004, 167; idem 2005, 243–248; Herklotz 2004, 160; Зелінський 2006.1, 47–53; Foster 2006, 133–148; Mori 2008, 30 not. 56]. Немає жодного сумніву в тому, що ці та інші ототожнення мали позитивний характер. З їхньою допомогою александрійські володарі та їхні дружини створювали ілюзію власної вишості у порівнянні з простими смертними, а також робили царський культ більш зрозумілим і прийнятним для еллінізованих переселенців. Проте я припускаю можливість існування єдиного випадку, коли ототожнення представника дому Птоломеїв з богом (скоріше за все, неофіційне чи напівофіційне) використовувалося у негативному, ба навіть принизливому контексті. Йдеться про гіпотетичну паралель між майбутнім Птоломеєм III Евергетом і Анубісом, яка, на мій погляд, протягом певного часу могла мати місце при александрійському дворі.

У середині 70-х років III століття до Р.Х.⁴ еллінізований світ приголомшила скандальна, безпрецедентна подія, що відбулася у царському домі Птоломеїв. Тодішній володар елліністичного Єгипту Птоломей II розлучився зі своєю першою дружиною, Арсиною I, звинуваченою у палацовій змові, й одружився на власній рідній сестрі, згаданій вище Арсиної II Філадельфі [Theocritus 1881, XVII; Scholia 1849, XVII, 128; Pausanias 1973, I, VII, 1; 3; Hoelbl 2001, 35–36; Huss 2001, 308–310; Bennett 2003, 65, 70–71]. При цьому шлюб супроводжувався подвійним усиновленням. Птоломей II всиновив власного небожа й тезку – старшого сина своєї сестри-дружини від її першого чоловіка, Лісімаха Фракійського [Жигунин 1982, 72–73, 102–110; Oikonomides 1984, 148–150; Huss 1998, 229–250; idem 2001, 255–256, 259, 273–274, 280–283, 306, 311–312, 348–349; Кузьмін

2010], тоді як сама Арсиноя Філадельфа всиновила дітей єгипетського царя від зганьбленої Арсиної I [OGIS. 54; P.Hib. 91; Mahaffy 1899, 76, 78; Ранович 1950, 178; Świderek 1967, 175; Lewis 1986, 41; Kirsten, Opelt 1989, 57; Jones, Nabicht 1989, 321; Жигунин 2000, 41; Kosmetatou 2004, 220 not. 24; Buraselis 2005, 95–96, 98; Зелінський 2006.2, 45–46; Mori 2008, 26 not. 42; Mueller 2009, 100–102]⁵. Найстаршим серед останніх, по суті законним спадкоємцем александрійського престолу, і був майбутній третій володар з александрійської династії – Птолемей Евергет [пор. Von Stern 1915, 432; Бенгтсон 1982, 145; Huss 1998, 236–239; idem 2001, 306–307]⁶.

Вищенаведені колізії птоlemeївської династичної історії, на мій погляд, мають відверті паралелі з одним з епізодів єгипетської міфологічної традиції, що була присвячена історії Ісиди та Осіріса. Йдеться про дуже цікаву оповідку, передану Плутархом у трактаті «Про Ісиду й Осіріса». За словами херонейського інтелектуала, «коли Ісіда дізналася, що Осіріс помилково зійшовся з її сестрою (Нефтидою) як з нею самою, доказом чого був буркуновий вінок⁷, залишений ним у Нефтиди, то вона почала розшукувати дитя, бо Нефтида одразу після пологів позбавилася його з остраху перед Тифоном (Сетом); дитину було віднайдено з великими труднощами з допомогою собак, які вели Ісиду; вона вигодувала хлопчика, і він, названий Анубісом, став її захисником та супутником, і кажуть, що він охороняє богів, як собака людей» [Plutarchus 1935, 14, а також 38 і 44]⁸. Як бачимо, у цій історії, побіжно згаданій Плутархом, йдеться про те, що Осіріс буцімто помилково зрадив свою сестру-дружину, Ісиду, з їхньою спільною сестрою [Plutarchus 1935, 12], Нефтидою. При цьому Ісіда з любові до свого брата й чоловіка всиновила і виховала дитину Осіріса від суперниці⁹. У світлі цієї історії згадані вище події, що відбулися у домі Птоlemeїв, набувають своєрідного сакрального забарвлення. Арсиноя Філадельфа, подібно до братолюбивої Ісиди (по суті, також Філадельфи¹⁰), всиновила дітей свого брата й чоловіка від суперниці, Арсиної I¹¹. При цьому, врешті-решт, і Анубіс – старший син Осіріса, і майбутній Птолемей Евергет – старший син Філадельфа змушені перебувати на других ролях. Як ми побачимо нижче, така невігідна для них обох ситуація обу-

мовлюється появою справжнього рідного сина божественного подружжя¹² – єдиного можливого спадкоємця єгипетського царства. У випадку Осіріса й Ісиди таким спадкоємцем став, звичайно, Гор [н-д, Herodotus 1899, II, 144; Plutarchus 1935, 12–13; 19; Pinch 2002, 143–147; Васильєва 2009, 150–160], у випадку ж Птоlemeя II та його сестри-дружини – так званий Птоlemeй-син, котрий після смерті Арсиної II протягом 267–259 років виступає як офіційний співправитель батька.

Якщо постать Гора ні в кого не викличе жодних запитань чи заперечень, то особа Птоlemeя-сина є набагато загадковою і певною мірою навіть більш міфічною, аніж син Ісиди й Осіріса. Ім'я цього співправителя Філадельфа з'являється у грекомовних і демотичних папірусах, остраках та написах, що датуються 267–259 роками [див., н-д, P.Hib. 85, 96; SB, 8266, 12387; SEG, XXXIII, 1183; P.C.Z. 59.003; P. Rev. Law. Col. I, 24; пор. Huss 1998, 229–240; Tunny 2000, 83]. Вже більш ніж 100 років численні науковці, з більшою чи меншою мірою гіпотетичності, намагаються ідентифікувати цю загадкову особу. Більшість із них схиляється до думки, що співправителем Птоlemeя II був уже згаданий на цих сторінках старший син Арсиної Філадельфи від першого шлюбу, всиновлений другим представником александрійської династії [див., н-д, Von Stern 1915, 427–444; Жигунин 1998, 49–53]¹³; Huss 1998, 229–250; idem 2001, 255–256, 259, 273–274, 280–283, 306, 311–312, 348–349; idem 2004, 232; пор. Mueller 2009, 94, 98–99; Кузьмин 2010]¹⁴. Проте існує ще декілька припущень щодо визначення постаті Птоlemeя-сина: 1) ним був майбутній Птолемей Евергет; 2) ним був гіпотетичний старший брат майбутнього Евергета (пор. прим. 6)¹⁵; 3) ним був гіпотетичний позашлюбний син Філадельфа; 4) ним був гіпотетичний рідний син Птоlemeя II та Арсиної II [Bevan 1927, 65–67; Pridik 1932, 72–85; Volkmann 1959, 1666–1667; Derchain 1985, 35–36; Tunny 2000, 83–92; Hoelbl 2001, 35; Domingo-Gygax 2002, 49–56; Buraselis 2005, 96–99; пор. Huss 1998, 236–239; Ager 2003, 2005, 42; Mueller 2009, 94–99; див. також прим. 12–13]¹⁶.

У своїй ранній, ще аспірантській, статті «Птолемей III: умови формування особистості майбутнього царя» я підтримав гіпо-

тезу Й. Кралля, У. Вількена, Г. Фолькманна і Г. Бенгтсона, згідно з якою співправителем Філадельфа був його гіпотетичний рідний син від Арсиної II, котрий помер у підлітковому віці [Volkmann 1959, 1666–1667; Зелінський 2002, 47–48; пор. Von Stern 1915, 430 *Anm. 1*; Bengtson 1988, 87; Huss 1998, 236–237]. Хоча з моменту написання цієї статті минуло більше ніж сім років, моя думка щодо ідентифікації Птолемея-сина залишилася незмінною. Змінилися лише форма та зміст аргументів, які я можу навести на користь означеної гіпотези. Проте, як і більшість моїх попередників, почну зі стислого викладу міркувань, які, з моєї точки зору, роблять неприйнятними інші припущення щодо визначення постаті співправителя Птолемея Філадельфа.

Версія про найстаршого сина Арсиної II від першого шлюбу, незважаючи на свою популярність, на мій погляд, суттєво грішить супроти логіки. Важко собі уявити, що Філадельф, маючи двох рідних синів від першої дружини (див. прим. б), став би робити своїм співправителем – тобто стовідсотковим наступником на александрійському престолі – всиновленого небожа. Ця обставина особливо впадає у вічі у світлі на диво некоректної аналогії, запропонованої у цьому контексті В. Хуссом. Говорячи про вірогідність того, що Арсиноя II справді була в змозі забезпечити єгипетський трон власному синові завдяки нечуваному впливу, котрий вона мала на свого брата-чоловіка, німецький дослідник вказує на подібність ситуації, за якої матір Птолемея Філадельфа, Береніка I, зробила свого рідного сина спадкоємцем і співправителем Птолемея Сотера в обхід більш старших синів останнього від першої дружини, Еввідіки [Huss 1998, 237–238; див. також Trogus 1956, XVI; Justinus 1911, XVI, 2; Nepos 2001, XXI, 3; Plutarchus 1957, II, 9; Diogenus 1922, V, 78–79; Lucianus 1913, 12; пор., н-д, Heinen 1972, 3–4; Бенгтсон 1982, 56; Hoelbl 2001, 24–25; Huss 2001, 249]. Проте не слід забувати, що Сотер зробив співправителем власного рідного сина за життя своєї улюбленої дружини [пор. Tunny 2000, 86 *not. 12*; Hoelbl 2001, 94; Mueller 2009, 63 *Anm. 303, 178*]¹⁷, тоді як син Арсиної II мав би стати співправителем вітчима вже після смерті матері¹⁸.

Настільки ж нелогічно виглядає і реконструкція подій, що буцімто призвели до

позбавлення Філадельфового пасинка титулу співправителя держави Птолемеїв. Як правило, ця подія безпосередньо пов'язується зі спробою первістка Арсиної II проголосити себе незалежним правителем деяких малоазійських Птолемеївських територій у 259 році [Trogus 1956, XXVI; пор. Жигунин 1982, 102–110; Huss 1998, 238, 241–250; Зелінський 2002, 47–48]. З моєї точки зору, сам факт повстання сина Арсиної супроти свого вітчима, по суті, виключає можливість його співправительства. Я просто не бачу причини, котра могла б спонукати Філадельфового пасинка виступити супроти названого батька і тим самим проміняти перспективу майбутнього одноосібного володарювання в одній з наймогутніших держав елліністичного світу на дуже непевну можливість стати дрібним малоазійським династом [Зелінський 2002, 47–48]¹⁹. Якщо ж припустити, що повстання сина Арсиної було викликане позбавленням його сану співправителя (пор. Huss 1998, 238, 241), то перед нами знову постає проблема пошуку мотивації, але цього разу – з боку Птолемея II. Якби Філадельф позбавив пасинка сану співправителя у 262/261 році, тобто одразу після завершення невдалої для Єгипту Хремонідової війни (пор. Huss 1998, 238], вчинок александрійського володаря справді можна було б пояснити політичними міркуваннями [Huss 1998, 238]. Проте здійснення означеної акції через два роки після закінчення Хремонідової війни (див. вище) втрачає як сенс, так і актуальність²⁰.

Гіпотетичне співправительство майбутнього Птолемея III також викликає низку питань, на які й досі не існує переконливих позитивних відповідей. Як і у випадку із сином Лісімаха Фракійського, залишається незрозумілою причина раптового позбавлення старшого сина Філадельфа статусу співправителя у 259 році. Прихильники цієї гіпотези намагаються пов'язати відмову старшого сина Птолемея II від співправительства з угодою між царем Єгипту та його єдиноутробним братом, Магасом Киренським, про успадкування означеним царевичем Киренаїки після смерті її правителя [Justinus 1911, XXVI, 3; пор. Жигунин 1982, 103; він же 1998, 49; Huss 1998, 236 *Anm. 29*; Tunny 2000, 84 *not. 9*]. Але таке припущення за будь-яких умов не має під

собою достатнього обґрунтування. Згідно з популярною на сьогодні низькою хронологією смерті Магаса (250/249 рік)²¹ від зникнення співправителя і до укладення угоди між Філадельфом і Магасом мало минути більше ніж п'ять років²². У цьому випадку слід визнати, що зв'язку між двома означеними подіями просто не існувало. Якщо ж відштовхуватися від високої хронології смерті киренського володаря (259/258 рік)²³, то стає незрозумілим, чому, незважаючи на недотримання угоди з боку вдови Магаса Апами [Justinus 1911, *XXVI*, 3], ускладнення з повсталими киренцями [Polybius 1882, *X*, 22; Plutarchus 1968, *I*; Ейне 1972, 168; Зелінський 2002, 49–50] і, зрештою, міркування династичного характеру [Зелінський 2002, 48], Філадельф не повернув старшому синові статус співправителя до самої своєї смерті²⁴.

Не витримує критики і припущення, згідно з яким причиною позбавлення майбутнього Евергета сану співправителя стало повстання, котре саме він (а не син Лісімаха – див. вище) підняв проти батька в Малій Азії [Buraselis 2005, 98]²⁵. В одному з Лабрандських написів часів Евергета ретроспективно [Domingo-Gygax 2000, 353–366; Зелінський 2002, 47] згадується Птолемей, брат (нинішнього) царя Птолемея, котрий свого часу займав високу адміністративну посаду саме в означеному регіоні [пор. Huss 1998, 235–236; Tunny 2000, 87]. Враховуючи ж широкі повноваження цього колишнього птолемеївського чиновника, можна з дуже високою часткою вірогідності припустити, що у цьому випадку ми маємо справу саме з тим сином Філадельфа, котрий повстав проти батька у Малій Азії. При цьому означеним намісником міг бути хто завгодно, але не майбутній Птолемей III, котрий, певна річ, за будь-яких обставин не міг бути власним братом.

Інші дві гіпотези (див. вище), на мій погляд, взагалі майже не заслуговують на увагу. Постає найстаршого сина Птолемея II від його першої дружини є цілковито міфічною. Не існує жодного історичного джерела, де можна було б віднайти бодай непрямий натяк на існування цього Філадельфового квазіпервістка. До того ж саме це припущення породжує додаткові проблеми, вирішення яких, з огляду на відсутність належної джерельної верифікації, видається неможливим

[Von Stern 1915, 432; Huss 2004, 232; також див. прим. 6]. Якщо ж говорити про можливість надання Птолемеєм II статусу співправителя комусь зі своїх незаконних дітей, то, на мій погляд, з цього приводу дуже вичерпно висловилися Е. Фон Штерн, В. Хусс і Дж. Танні [Von Stern 1915, 430–432; Huss 1998, 239; idem 2004, 232; Tunny 2000, 86].

Таким чином, у нас залишився лише один варіант відповіді на запитання, хто був співправителем Птолемея II. Йдеться про гіпотетичного рідного сина подружжя богів-адельфів. З огляду на ту екстраординарну роль, яку Арсиноя II відіграла в житті свого брата-чоловіка, а також – на численні проблеми, пов'язані з попередніми припущеннями (див. вище), ця відповідь видається мені найбільш логічною. Хоча й у цьому випадку – не все так просто. Існують декілька аргументів, які прибічники інших теорій традиційно висувають проти означеного припущення. Перш за все, на їхню думку, теорія Й. Кралля та його послідовників стовідсотково спростовується з огляду на свідчення невідомого автора схолій до XVII ідилії Теокрита і письменника Павсанія, автора «Опису Еллади». Як автор схолій, так і Павсаній одностайно стверджують, що Птолемей II і Арсиноя II не мали спільних дітей [Theocritus 1849, *XVII*, 28; Pausanias 1973, *I*, *VII*, 3; Von Stern 1915, 430 *Anm.* 1; Huss 1998, 236–237; Tunny 2000, 84; Domingo-Gygax 2002, 49 *not.* 6]. Окрім цього, в означеному контексті, як правило, згадуються зображення на Мендесській стелі (бл. 264 року) Філадельфового співправителя в образі повнолітнього фараона-воїна, поважний вік Арсиної, недоцільність призначення малолітнього співправителя під час Хремонідової війни та відсутність згадок про рідного сина богів-адельфів у творах придворних александрійських поетів [Von Stern 1915, 430 *Anm.* 1; Tunny 2000, 84; пор. Derchain 1985, 35–36; Huss 1998, 239 *anm.* 42].

Проте, на мій погляд, усі вищенаведені аргументи можна спростувати. Вказівка на відсутність спільних дітей у Птолемея II й Арсиної II справді була б убивчою для цієї гіпотези, якби вона містилася у творах більш надійних авторів, аніж невідомий нам схоліаст чи Павсаній. Сама специфіка схолій – навчальних коментарів переважно філологічного чи міфологічного характеру, що робилися до літературних чи філософських

творів [пор. Fraser 1972, *V. I.* 447–479], – ставити під сумнів їхню самодостатню вартість як історичних джерел. Схоліаст, котрий ставив перш за все завдання філологічного плану, міг менш уважно ставитися до історичних деталей, відображених у коментованому творі. Якщо ж говорити безпосередньо про схолії на ідилії Теокріта, то не слід забувати, що вони могли з'явитися не раніше I століття завдяки традиції, започаткованій Теоном із Тарсу [Fraser 1972, *V. I.* 474; *V. II.* 688–689 *not.* 258–261]. Тому існує велика імовірність того, що наш схоліаст вирішив не занурюватися у нетрі ранньоптолемеївської генеалогії, а вдовольнитися переглядом широко відомих історичних творів, у яких, можливо, не було ані слова про Філадельфового співправителя. Згадаймо, що серед джерел, у яких безпосередньо згадується співправитель Птолемея II, немає жодного наративу (див. вище). Цю обставину легко можна пояснити тим, що Птолемей-син з огляду на своє малолітство і ранню смерть не встиг залишити слід в історії. Проходи з «Опису Еллади» Павсанія, в яких ідеться про птолемеївські реалії, також не викликають довіри. На жаль, у них зустрічається багато неточностей. Не виключено, що історію александрійських володарів письменник виклав по пам'яті або запозичив із тих же схолій [Hazzard 1992, 52–54].

Інші, менш суттєві докази проти існування і відповідно співправительства рідного сина подружжя богів-адельфів також не є переконливими. Так, зображення Птолемея-сина на Мендесській стелі у вигляді дорослого боєдатного правителя саме по собі ні про що не говорить. По-перше у Єгипті здавна практикувалося зображення малолітніх фараонів і співправителів у подібні дорослих чоловіків. По-друге для фараонівської пропаганди завжди було характерним представляти малолітніх співправителів як боєдатних воїнів і полководців. Прикладом цього можуть бути декілька стел Рамзеса II [Стучевский 1984, 18–22] і знаменита Розеттська стела Птолемея V Епіфана [OGIS, 90]²⁶. Непереконливим є і доказ про малу вірогідність збереження більш ніж сорокарічною Арсиною репродуктивних властивостей. Проти нього свідчить приклад її старшої сучасниці, Філи. Ця жінка, будучи приблизно у такому ж віці, народила своєму третьому чоловікові,

Деметрію Поліоркету, двох дітей: дочку Стратоніку і майбутнього царя Македонії, Антігона Гоната [Plutarchus 1875, 31, 53; Boswort 1994, 61–62]. Призначення ж малолітнього сина померлої Арсиної II у зв'язку з початком Хремонідової війни видається мені цілком логічним. Не слід забувати, що однією з цілей війни для Філадельфа було виконання своєрідного «заповіту» Арсиної стосовно повернення македонського трону її найстаршому синові [пор. Syll. 434/435; Heinen 1972 96–100; Huss 1998, 238; idem 2001, 273–274, 306–307, 311–312; Mueller 2009, 97–99]²⁷. Якби ж фізичний син Арсиної і Лісімаха став співправителем вітчима, це означало б, що в разі здійснення означеного плану Македонія, по суті, перетворилась би на птолемеївське намісництво [пор. Huss 1998, 238; Mueller 2009, 97–99]. При цьому з великою імовірністю можна припустити, що грецькі союзники Філадельфа навряд чи були зацікавлені в об'єднанні Македонії та Єгипту в єдину надпотужну державу. Таким чином, зробивши своїм співправителем гіпотетичного сина від Арсиної II, Птолемей міг продемонструвати Афінам, Спарті та іншим грецьким полісам бачення ним пасинка як незалежного володаря, а отже – свою незацікавленість у приєднанні Македонії до своїх володінь.

На окрему увагу заслуговує останній з вищеперерахованих аргументів. Звичайно, за для його спростування можна послатися на те, що творча спадщина александрійських поетів дійшла до нас далеко не у повному обсязі. Проте навіть у цьому випадку можна вказати на один цікавий натяк з третьої книги «Причин» Каллімаха і на не менш цікавий прохід з XV ідилії Теокріта, котрі, на мою думку, певною мірою підтверджують існування рідного сина у Птолемея II та його сестри-дружини. Так, Каллімах, розповідаючи про підготовку до весілля Аконтія та Кидіппи, нібито мимоволі робить натяк на маловідомий міфологічний сюжет, пов'язаний з народженням Гефеста, після чого картинно картає себе за зайву балакучість [Callimachus 1949, *fr.* 75, 1–9; пор. Fraser 1972, *V. I.* 726]. Згідно з цією версією міфу, давньогрецький бог-коваль народився унаслідок таємного дошлюбного зв'язку Зевса та Гери [див. Fraser 1972, *V. I.* 726; *V. II.* 1014 *not.* 69]. У свою чергу, Теокрит, мабуть, має

на увазі той самий міф, коли вкладає в уста однієї з героїнь XV ідилії, Праксиної, фразу про те, що жінкам відомо все, навіть як Зевс одружився на Гері [Theocritus 1881, *XV*, 64]. Ці натяки набувають специфічного смислового навантаження, коли згадати, що переважна більшість відомих нам придворних александрійських поетів, сучасників Птолемея II та Арсиної II, неодноразово порівнювали подружжя богів-адельфів саме з Герою та Зевсом [Theocritus 1881, *XVII*, 131–134; Plutarchus 1938, *IX*, 1, 2; Weber 1993, 272–275, 348, 425; Koenen 1994, 63; Stephens 2005, 243–244; idem 2007, 66]. Таким чином, існують усі підстави припустити, що за згадками про обставини шлюбу Зевса і Гері, зокрема – про народження у них дошлюбної дитини, також крилися паралелі, пов'язані з одруженням царствених брата й сестри, а саме факт появи у них дошлюбного сина або принаймні дошлюбна вагітність Арсиної²⁸. Зрештою, саме цей син, на мій погляд, і став після смерті матері співправителем батька і перебував у цьому статусі до власної смерті²⁹.

Отже, народження рідного сина подружжя богів-адельфів, по суті, прирекло колишнього спадкоємця александрійського престолу майбутнього Птолемея III (див. вище) на долю Анубіса. Всинювання ж Арсиною II (див. вище) остаточно довершувало цю аналогію. Паралелі були настільки недвозначними, що, на мою думку, їх не могли не помітити при освіченому александрійському дворі. При цьому не слід забувати, що міф про Осіріса як батька Анубіса був добре відомий у Країні Нілу за елліністичної доби. Зокрема, про відповідне батьківство Осіріса неодноразово говориться у пізньоптолемеївському папірусі Жумільяк [P.Jum. *VI*, 2–8; *XI*, 10–11; *XV*, 1–7; пор. Васильєва 2006, 41–60; 2009, 152]³⁰. Сином Осіріса називає Анубіса й Діодор Сицилійський [Diodorus 1884, *I*, 18], котрий, імовірно, запозичив цю інформацію у когось із сучасників перших Птолемеїв: Гекатея Абдерського, Манефона або Діонісія Скитобрахеона [пор. Dillery 1999, 93–116; Васильєва 2000, 106; Stephens 2003, 17; Gates 2005, 92]. Більше того, з великою імовірністю можна стверджувати, що саме з творів Гекатея чи Манефона походила й сама історія, переказана Плутархом [пор. Васильєва 2009, 153].

Звичайно, що птолемеївські придворні й сановники навряд чи могли читати єгипетські тексти, проте обійти своєю увагою праці Гекатея та Манефона вони не могли. Як наслідок, ми маємо одну дуже неординарну епіграфічну пам'ятку, котра робить моє припущення щодо неофіційного ототожнення старшого Філадельфового сина з Анубісом чимось значно більшим, аніж банальна умоглядна конструкція. Йдеться про досить незвичайну присвяту, зроблену добре відомим птолемеївським навархом Каллікратом – одним із найвідданіших прибічників Арсиної II при александрійському дворі [Posidippus 2002, 39, 74, 116, 119; пор., н-д, Bing /2003/2003, 243–266]³¹. Цей адмірал побудував у передмісті Александрії, Канопі, храм, котрий від імені Птолемея II та Арсиної II присвятив Ісіді й Анубісу [SB, 429; пор. Weber 1993, 141 *Anm. 1*; Bing 2002/2003, 244]. Незвичайність означеного храму полягає в дуже нетиповому складі адресатів присвяти. В елліністичний період ми дуже часто зустрічаємо присвяти, зроблені на честь Серапіса/Осіріса, Ісіді, Гора/Гарпократа й Анубіса. При цьому у відповідних написах, за винятком Каллікратової, ніколи не йдеться лише про Ісиду й Анубіса [пор. Magie 1953, 163–187; Fraser 1972, *V. I.* 259–262; *V. II.* 412 *not.* 572; Archibald 2007, 253–272; Reger 2007, 273–286]. Якщо ж мати на увазі, що той же Каллікрат присвятив храм самій Арсиної на мисі Зефіріон [Posidippus 2002, 39, 116, 119] і пожертвував статуї богів-адельфів в Олімпії та у Дельфах [Posidippus 2002, 74; Bing 2002/2003, 243; Mueller 2009, 63, 165–167]³², то напрошується висновок, що ми маємо справу з людиною, котра вміло старалася догодити своїм царственным покровителям, і в першу чергу – Арсиної. У такому випадку слід визнати, що й присвячення храму Ісіді й Анубісу від імені правлячої пари також було ретельно продуманою акцією. Пояснити ж її сенс можна саме у світлі неофіційного ототожнення старшого сина Філадельфа з Анубісом, у сукупності з ототожненням самих богів-адельфів з Осірісом й Ісідію.

На мій погляд, з допомогою наведеної присвяти Каллікрат, з одного боку, підкреслював тотожність, якщо не цілковиту ідентичність, Арсиної Філадельфи з Філадельфою Ісідію (див. вище), з другого ж – нагадував про другорядний статус всинюваного

царицею колишнього спадкоємця александрійського престолу³³.

Таким чином, на підставі всього вищесказаного з великою імовірністю можна припустити, що наприкінці 70-х або й протягом 60-х років III століття при александрійському дворі мав місце факт кон'юнктурного неофіційного чи напівофіційного

ототожнення майбутнього Птолемея Евергета з Анубісом. На це вказують недвозначні паралелі між тодішніми колізіями птолемеївської династичної історії та одним з побічних сюжетів осіричного міфу, а також нехарактерна для греко-римської доби присвята Ісіді й Анубісу, зроблена птолемеївським навархом Каллікратом³⁴.

¹ Попередній варіант цього дослідження був представлений мною у вигляді доповіді «Один з аспектів епіклеси Арсиної II» на Міжнародній науковій конференції «XII сходознавчі читання А. Кримського» [Зелінський 2008, 28–30]. Подальша розробка цієї проблематики була б неможливою без порад і наукових матеріалів, люб'язно наданих моїми друзями та колегами: О.О. Романовою (Київ), М.О. Тарасенком (Київ), О.О. Васильєвою (Москва), О.В. Сафроновим (Москва), Ю.М. Кузьміним (Самара), М.В. Пановим (Новосибірськ). Звичайно, усю відповідальність за висновки, зроблені в рамках цього дослідження, несучи виключно я.

² Стосовно усталеної традиції ототожнення Іо з Ісидою, що мала місце в античному світі, див. [Hoelbl 2001, 105].

³ З приводу існування античної традиції щодо божественного статусу Єлени див. [Visser 1938, 18–20, 44; Basta-Donzelli 1984, 109–111, 114–116].

⁴ Оскільки всі події, згадувані у цій роботі, відбулися до Різдва Христового, помітка «до Р.Х.» надалі опускатиметься. У разі виникнення необхідності датування періодом після Різдва Христового поряд з відповідною датою стоятиме помітка «п.Р.Х.».

⁵ Низка дослідників вважає, що акт офіційного «всиновлення» дітей Птолемея II від першого шлюбу Арсиною мав фіктивний характер. На їхню думку, його було здійснено вже після смерті останньої [пор. Kirsten, Opelt 1989, 61; Bennett 2005, 94–95]. Проте, на мій погляд, більш логічно буде припустити, що Арсиною особисто всиновила дітей свого брата в обмін на всиновлення останнім її рідного старшого сина від шлюбу з Лісімахом Фракійським (див. вище).

⁶ Існує припущення, згідно з яким Птолемей II та Арсиною I мали ще одного, найстаршого сина, котрий у 267–259 роках був співправителем батька, а згодом помер за нез'ясованих обставин. Евергет же, чие справжнє ім'я було Трифон, став іменуватися Птолемеєм лише після свого воцаріння [Bevan 1927, 66–67, 204–205; Tunny 2000, 85, 89–90; Hoelbl 2001, 35; пор. Ager 2003, 2005, 42]. Проте наведене припущення виглядає занадто сміливим і бездоказним [Von Stern 1915, 432; пор. Huss 1998, 239 *Anm.* 46]. Так, у творах античних авторів ми не знаходимо жодної згадки чи бодай натяку, що вказували б на існування означеного гіпотетичного первістка Птолемея II та Арсиної I. Окрім цього, наявність такого первістка відсувала б Трифона/Птолемея навіть не на друге, а на третє місце, оскільки друге займав би інший син вищезгаданого подружжя, Лісімах, названий так на честь свого дідуся по материнській лінії [Scholia 1849, XV, 128; Pausanias 1973, I, VII, 3; Polybius 1882, XV, 25; пор. Von Stern 1915, 432]. Ця ж обставина неминуче штовхає прибічників означеної гіпотези на шлях зовсім вже не аргументованих припущень, домислів і вигадок [пор. Bevan 1927, 66–67; Tunny 2000, 89–90].

⁷ Осіріс залишив у Нефтиди вінок, зроблений не з лотоса, як написано у російському перекладі Н.Н. Трухіної [див., н-д, Плутарх 1996, 14], а саме з буркуна – meliloti [Plutarchus 1935, 14, 38]. Єдина проблема полягає у тому, щоб визначити, яку саме рослину Плутарх насправді мав на увазі [пор. Levai 2007, 161]. Проте ця проблема виходить за межі нашого дослідження.

⁸ Сліди історії про перелоб Осіріса з Нефтидою дійшли до нас також у коптському приворотному заклинанні, датованому IV століттям п.Р.Х. [пор. Levai 2007, 161–167].

⁹ На останню обставину Плутарх недвозначно вказує у 44-му розділі цього ж трактату, де він коротко резюмує зміст вищезгаданої історії: «...коли Нефтида народила Анубіса, Ісіді прийняла його як свою дитину...» [Plutarchus 1935, 44].

¹⁰ Не забуваймо, що Арсиною II нерідко ототожнювалася саме з цією богинею (див. вище).

¹¹ У цьому контексті варто також згадати іншу давньоєгипетську міфологічну традицію, згідно з якою Нефтида вважалася, так би мовити, додатковою дружиною Осіріса [Levai 2007, 146–167; Васильєва 2009, 152]. Проте заслуговує на увагу й нещодавня спроба С. Мюллер ототожнити Нефтиду з рідною сестрою Птолемея II й Арсиної II, Філотерою [Mueller 2009, 104–105, 298].

¹² Слід пам'ятати, що Птолемей II був обоженний разом зі своєю дружиною, Арсиною II. Божественне подружжя отримало назву богів-адельфів (брата й сестри) [P.Hib. 199; Fraser 1972,

V. I., 217; Turner 1984, 168; Bengtson 1988, 50–51; Walbank 1993, 213–214; Koenen 1994, 52, 57; Hoelbl 2001, 94–95; Huss 2001, 325; Mikalson 2007, 214].

¹³ Перед цим В.Д. Жигунін підтримував гіпотезу, згідно з якою співправителем Філадельфа був майбутній Птолемей Евергет [Жигунін 1982, 72–73, 102–110].

¹⁴ Див. також відповідну сторінку електронного проекту К. Беннетта «Egyptian Royal Genealogy» – http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/nios_i.htm#Nios.

¹⁵ Свого часу Р. Хаззард висловив припущення, згідно з яким співправителем Філадельфа був його гіпотетичний наймолодший син від Арсиної I, подібно до того, як сам Філадельф – наймолодший син Сотера – раніше став співправителем батька (див. вище). Проте цієї сумнівної аналогії (див. вище) аргументація американського дослідника й обмежується [Hazzard 1987, 152].

¹⁶ При цьому низка питань, пов'язаних із постаттю Птолемея-сина, виходить далеко за межі ідентифікації особи Філадельфового співправителя [пор. Von Stern 1915, 427–444; Bevan 1927, 65–67; Pridik 1932, 72–85; Volkmann 1959, 1666–1667; Жигунін 1982, 102–110; він же 1998, 49–53; Oikonomides 1984, 148–150; Huss 1998, 229–250; Tunny 2000, 83–92; Domingo-Gygax 2000, 353–366; idem 2002, 49–56; Burselis 2005, 96–99; див. також прим. 12], проте інші аспекти цієї проблеми, за деяким виключенням (див. вище), не мають безпосереднього стосунку до цього дослідження.

¹⁷ Див. також відповідну сторінку електронного проекту К. Беннетта «Egyptian Royal Genealogy» – [http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/berenice_i.htm#Berenice I](http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/berenice_i.htm#Berenice_I).

¹⁸ Арсиноя Філадельфа померла у липні 270-го або 268-го року [пор., н-д, Koenen 1994, 52 *not.* 61, 57; Weber 1993, 172 *Ann. 1*; Хабихт 1999, 143; Hoelbl 2001, 40; Huss 2001, 310–311 *Ann. 41*; Stephens 2003, 147]. Див. також відповідну сторінку електронного проекту К. Беннетта «Egyptian Royal Genealogy» – http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/arsinoe_ii.htm#Arsinoe.ii.

¹⁹ Філадельфовому пасинкові так і не вдалося стати незалежним правителем. Імовірно, він не зміг домовитися із селевкідом Антіохом II про укладання рівноцінного союзу проти свого вітчима і, зрештою, був змушений благати останнього про допомогу. Птолемей II, з огляду на тодішню військово-політичну ситуацію, пробачив родича і навіть дав йому в удільне володіння лікійське місто Телмес [див., н-д, Mueller 2009, 98–99]. Разом з тим александрійський володар відмовив не-божу в усиновленні. Відтепер як за часів царювання Філадельфа, так і під час правління Евергета колишній бунтівник мав усіляко підкреслювати батьківство Лісімаха Фракійського, що, по суті, означало відмову від будь-яких претензій на єгипетський престол [OGIS, 55; Holleaux 1921, 183–198; Hill 1933, 229–230; Huss 1998, 241–250].

²⁰ Свого часу В.Д. Жигунін зробив спробу пов'язати опалу Філадельфового пасинка з поразкою останнього у морській битві при Андросі, котру російський дослідник датував 260-м роком [Жигунін 1982, 102–110; він же 1998, 49–53]. Проте таке датування вищезгаданої навахи не витримує жодної критики [див. нп. Кузьмін 2003, 116–127].

²¹ З приводу різних датувань смерті Магаса Киренського див. [Bennett 2003, 68–69; Зелінський 2007, 38–40, 41 прим. 20, 42 прим. 21], а також відповідну сторінку електронного проекту К. Беннетта «Egyptian Royal Genealogy» – http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/magas_i.htm#Magas.

²² Юстин говорить, що Магас остаточно примирився з Птолемеєм II в останні роки свого життя. – ...rex Cyrenarum Magas decedit, qui ante infirmitatem Beronice, unicum filiam, ad finiendam cum Ptolomeo fratre certamina filio eius desponderat [Justinus 1911, XXVI, 3].

²³ Див. прим. 19.

²⁴ У зв'язку з цим слід зазначити, що припущення, згідно з яким майбутній Евергет ще за життя батька одружився з Беренікою і певний час правив Киренаїкою [Huss 2001, 334–335; Burselis 2005, 198], й досі не знаходить будь-якого джерельного підтвердження. Таким чином, я продовжую поділяти думку дослідників, які вважають, що Птолемей III одружився з Беренікою вже після смерті Філадельфа [Gerke 1990, 103; Gutzwiller 1992, 359; Зелінський 2002, 48–50; він же 2006.2, 43–49; Bennett 2002, 145]. Див. також відповідну сторінку електронного проекту К. Беннетта «Egyptian royal genealogy» – http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/berenice_ii.htm#Berenice_II.

²⁵ Пор. http://www.tyndalehouse.com/Egypt/ptolemies/nios_i.htm#Nios

²⁶ Зокрема, у Розеттському написі говориться про те, як Епіфан (котрий, до речі, став співправителем батька будучи немовлям [P.Guqob, 12; OGIS, 90; пор. Huss 2001, 450; Manning 2003, 214–216; Burselis 2005, 100–101]), ще за життя батька здобував у дитячому віці воєнні звитяги. Окрім того, означеного фараона було проголошено повнолітнім у ранньому підлітковому віці [OGIS, 90; Hoelbl 2001, 138–139; Huss 2001, 474, 504–505].

²⁷ При цьому В. Хусс та його послідовники вважають, що пасинок Філадельфа був співправителем вітчима виключно як майбутній правитель європейських і малоазійських володінь Лісімаха [Huss 1998, 238; idem 2001, 306–307, 311–312; пор. Mueller 2009, 97–99]. Проте регулярні офіційні

згадки цього співправителя у суто єгипетських документах (див. вище), не кажучи вже про його зображення на Мендесській стелі у вигляді фараона [Derchain 1985, 35–36; Huss 1998, 236, 238–239; Tunny 2000, 84; Domingo-Gygax 2002, 53; Mueller 2009, 94–95, 327–329], суттєво суперечать такому припущенню.

²⁸ Якщо цей здогад є правильним, то чи не стала вказана обставина тим вирішальним чинником, що підштовхнув рідних брата й сестру до укладення шлюбу, безпрецедентного в еллінізованому світі (див. вище).

²⁹ Не виключаю, що паралель з Гефестом була ще глибшою. Гіпотетичний син царственного подружжя – плід інцесту – міг, подібно до каліки Гефеста [пор. Homerus 1913, VIII, 267], бути дуже хворою дитиною. Це й стало причиною його ранньої смерті, згадка про яку у спотвореній формі могла бути відображена у трактаті Плутарха «Потішання Аполлоні» [Plutarchus 1927, 19]. При цьому причиною повстання Філадельфового пасинка (див. вище) могла стати відмова вітчима зробити його наступним співправителем чи бодай офіційним спадкоємцем александрійського престолу.

³⁰ Стосовно датування цієї пам'ятки див. [Васильєва 2006, 41, 57 прим. 2].

³¹ Імовірно, Каллікрат зберігав відданість Арсиної навіть після смерті цариці. На користь цього припущення свідчить той факт, що саме він супроводжував її старшого сина від Лісімаха (див. вище) під час поїздки останнього до Мілету бл. 262 року [R.C. 14; пор. Huss 1998, 240; Tunny 2000, 84].

³² До речі, саме Каллікрат і був першим епонімним жерцем спільного культу Александра й богів-адельфів [P.Hib. 199; пор. Bing 2002/2003, 243; Mueller 2009, 165].

³³ Цілком можливо, що саме під впливом такої пропагандистської діяльності Каллікрата у першій половині III століття в різних куточках Східного Середземномор'я і навіть у Причорномор'ї з'являються перші присвяги, зроблені Серапісу, Ісіді й Анубісу [пор. Magie 1953, 167; Fraser 1972, V. I. 259; Виноградов, Золотарев 2000, 284–294, особливо 284–285; Kleibl 2003, 67].

³⁴ Зі значною часткою гіпотетичності також припускаю, що Птолемей III, вже будучи царем, зміг обернути це ототожнення собі на користь. Про це можуть свідчити нехарактерні для птолемейської іконографічної традиції зображення Евергета у подібі Гермеса, прикрашеного листком лотоса [пор. Palagia 2006, 209–213; і, можливо, Kimberly 2004, 171]. Як правило, дослідники ототожнюють Птолемея/Гермеса з єгипетським Тотом [див., н-д, Palagia 2006, 209–213; пор. Van Nuffelen 1998/1999, 180–181]. Хоча я не виключаю, що у цьому випадку малася на увазі традиція ототожнення означеного грецького бога, і відповідно – самого Птолемея III, з Анубісом [пор. Lucianus 1961, II; Otto 1905, 8; McCleary 1992, 224; Kleibl 2003, 12]. У такий спосіб Евергет, котрий усіяло підкреслював фікцію свого походження від обох богів-адельфів [див., н-д, OGIS, 54], міг зайвий раз нагадати про безсумнівну легітимність своїх прав на єгипетський престол, зокрема, через всиновлення Арсиною Філадельфою. Проте підтвердження чи спростування такого припущення потребує окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Бенгтсон Г. *Правители эпохи эллинизма* / Пер. с нем. Москва, 1982.
- Васильєва О.А. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Главы 11–27, 43.5–6, 44.1, 85.4–5, 87.7 (Легенда об Осирисе и Исиде) // **ДВАМ**. В. 3 (2000).
- Васильєва О.А. Папирус Жумильяк и миф об Осирисе // **Петербургские египтологические чтения 2005. Тезисы докладов**. Санкт-Петербург, 2006.
- Васильєва О.А. «Потерянный ребенок» Исиды: К проблеме интерпретации мифа об Исиде и Осирисе в позднеантичной традиции // **ВДИ**. 2009. № 1.
- Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Божественная египетская триада в Херсонесе Таврическом // **Syssitia: Памяти Ю.В. Андреева**. Санкт-Петербург, 2000.
- Эйне А. Кирено-египетские отношения при первых Птолемах // **Древний Восток и античный мир**. Москва, 1972.
- Жигунин В.Д. **Международные отношения эллинистических государств в 280–220 гг. до н.э.** Казань, 1980.
- Жигунин В.Д. О морской победе Птолема Филадельфа над Антигоном Гонатом // **Античность: эпоха и люди**. Казань, 2000.
- Жигунин В.Д. Птолемей Андромак и Вторая Сирийская война // **Античность: политика и культура**. Казань, 1998.

- Зелінський А.Л. Арсиноя-Афіна чи Арсиноя-Афродіта (P. Mil. Vogl. 309, АВ 36) // **Східний світ**. 2006. № 4.
- Зелінський А.Л. До дискусії стосовно Береніки Посидіппа (P. Mil. Vogl. 309 АВ 78-82) // **Східний світ**. 2006. № 2.
- Зелінський А.Л. Один з аспектів епіклеси Арсиної II // **XII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 2–3 жовтня 2008 р.)**. Київ, 2008.
- Зелінський А.Л. Птолемей III: умови формування особистості майбутнього царя // **Вісник КНУ. Історія**. 2002. В. 59–60.
- Зелінський А.Л. Три примітки до історії діадохів // **Східний світ**. 2007. # 1.
- Кузьмин Ю.Н. **Внутренняя и внешняя политика Македонского царства (270–230 годы до н.э.)**: Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Саратов. гос. ун-та. Саратов, 2003.
- Кузьмин Ю.Н. Птолемей, сын Лисимаха и кельтский щит // **GALATICA. Очерки военно-политической истории кельтов в эллинистическом мире** / Под ред. О.Л. Габелко. Санкт-Петербург, 2010. – Подано до друку.
- Ладынин И.А. Оформление культа «богов-эвергетов» в птолемеевском Египте в 240–230 гг. до н.э. и его египетские коннотации // **Мнемон**. В. 4 (2005).
- Плутарх. Об Исиде и Осирисе – Пер. Н.Н. Трухиной // **Плутарх. Исиды и Осирис**. Киев, 1996.
- Ранович А.Б. **Эллинизм и его историческая роль**. Москва–Ленинград, 1950.
- Стучевский И.А. **Рамсес II и Херихор. Из истории древнего Египта эпохи Рамсесидов**. Москва, 1984.
- Хабихт Х. **Афины. История города в Эллинистическую эпоху** – Пер. с нем. Москва, 1999.
- Ager S. An Uneasy Balance: from the Death of Seleukos to the Battle of Raphia // **A Companion to the Hellenistic World** / Ed. A. Erskine. Malden (MA) – Oxford, 2003, 2005.
- Angio F. Al Nuovo Posidippo (2001–2003) // **PL**. V. 12 (2003).
- Angio F. Nota all ep. 36 АВ di Posidippo (P. Mil. Vogl. VIII 309, col. VI 10–17) // **AFP**. Bd. 50 (2004).
- Anthologia palatina** [Anthologia graeca]. Codex palatinus et codex parisinus: In 2 v. / Ed. C. Preisendanz. Lugduni Batavorum, 1911.
- Archibald Z. Contacts between the Ptolemaic Kingdom and the Black Sea in the Early Hellenistic Age // **The Black sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges** / Ed. V. Gabrielsen & J. Lund. – Aarhus, 2007.
- Athenaeus. **Deipnosophistae**: Libri XV: In 2 v. / Rec. G. Kaibel. Lipsiae, 1887.
- Basta-Donzelli G. Arsinoe simile ad Elena (Theocritus Id. 15, 110) // **Hermes**. Bd. 112 (1984).
- Bengtson H. **Die Hellenistische Weltkultur**. Stuttgart–Wiesbaden, 1988.
- Bennett Ch. Arsinoe and Berenice at the Olympics // **ZPE**. Bd. 154 (2005).
- Bennett Ch. The Children of Ptolemy III and the Date of the Exedra of Thermos // **ZPE**. – Bd. 138 (2002).
- Bennett Ch. Three Notes on Arsinoe I // **A Delta-Man in Yebu** / Ed. A. Eyma, Ch. Bennett. Parkland, 2003.
- Bevan E. **The House of Ptolemy**. London, 1927.
- Bing P. 'Posidippus and the admiral. Kallikrates of Samos in the Milan epigrams // **GRBS**. V. 43. 2002/2003.
- Boswort A. A New Macedonian Prince // **CQ**. 1994. # 1.
- Buraselis K. Kronprinzentum und Realpolitik. Bemerkungen zur Thronanwartschaft, Mitregentschaft und Thronfolge unter den ersten vier Ptolemaeern // **Gerión** (an.). V. 9 (2005).
- Callimachus. Aetia // **Callimachus**: In 2 v. V. 2 / Ed. R. Pfeiffer. Oxford, 1949.
- Cameron A. Two Mistresses of Ptolemy Philadelph // **GRBS**. 1990. # 3.
- Carney E. D. The Initiation of Cult for Royal Macedonian Women // **CPh**. 2000. # 1.
- Cheshire W. Zur Deutung eines Szepters der Arsinoe II. Philadelphos // **ZPE**. Bd. 48 (1982).
- Derchain Ph. Une mention inconnue de Ptolemee «Le Fils» // **ZPE**. Bd. 61 (1985).
- Diller H. Zu Kallimachos // **Hermes**. Bd. 90 (1962).

- Dillery J.* The first Egyptian Narrative History: Manetho and Greek Historiography // **ZPE**. Bd. 127 (1999).
- Diodorus Siculus.* **Bibliotheca Historica**: In 4 v. V. 1. / Ed. I. Bekker. Lipsiae, 1884.
- Diogenes Laertius.* **Diogeni Laertii Vita Philosophorum** / Rec. H. Long. Oxford, 1922.
- Domingo-Gygax M.* Ptolemaios, Bruder des Koenigs Ptolemaios III. Euergetes, und Mylasa: Bemerkungen zu I. Labraunda Nr. 3 // **Chiron**. V. 30 (2000).
- Domingo-Gygax M.* Zum Mitregenten des Ptolemaios II. Philadelphos // **Historia**. Bd. 51 (2002).
- Enteuxeis: Requêtes et plaintes adressées au Roi d'Egypte au III-ème siècle avant J.-C.**: In 2 v. / Ed. O. Guéraud. Le Caire, 1931, 1933. – P.Ent.
- Fantham E., Et al.* **Women in classical world**. Oxford, 1994.
- The Flinders Petrie Papyri**: In 3 v. / Ed. J.P. Mahaffy, J.G. Smyly. Dublin, 1881, 1883, 1885. – P.Petr.
- Foertmeyer V.* The Dating of the Pompe of Ptolemy // **Historia**. Bd. 37 (1988).
- Foster J.* Arsinoe II as Epic Queen: Encomiastic Allusion in Theocritus, Idyll 15 // **TAPhA**. V. 136 (2006).
- Fraser P.* **Ptolemaic Alexandria**: in II v. Oxford, 1972.
- Gates J.* **Traveling the desert edge: The Ptolemaic roadways and regional economy of Egypt's Eastern Desert in the fourth through first centuries BCE**: Dis... Doct. Phil. An Arbor, 2005.
- Gehrke H.-J.* **Geschichte des Hellenismus**. Muenchen, 1990.
- Greek Papyri from Gurob** / Ed. J.G. Smyly. Dublin, 1921. – P.Gurob.
- Gutzwiller K.* Callimachus' Lock of Berenice: Fantasy, Romance, and Propaganda // **AJPh**. 1992. # 3.
- Hazzard R.* Did Ptolemy I. Get his Surname from the Rhodians in 304? // **ZPE**. Bd. 93 (1992).
- Hazzard R.* The Regnal Years of Ptolemy II Philadelphos // **Phoenix**. 1987. # 2.
- Heinen H.* **Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jarhunders V. Chr. Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Kerawnos und zum Chremonideinischen Krieg**. Wiesbaden, 1972.
- Herklotz F.* Der Ahnenkult bei den Ptolemaeern // **IBaES**. Bd. 5 (2004). <http://www2.rz.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes5/publikation/ibaes5_herklotz_ptolemaeer.pdf>.
- Herodotus.* **Historiarum Libri IX** / Ed. H.R. Dietsch, H. Kallenberg. Lipsiae, 1899.
- The Hibeh Papyri** / Ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, E.G. Turner, M.T. Lenger. London, 1906–1955. – P.Hib.
- Hill G.* Ptolemaios, son of Lysimachos // **Klio**. Bd. 26 (1933).
- Hoelbl G.* **A History of the Ptolemaic Empire**: Transl. from germ. London–New-York, 2001.
- Holleaux M.* Ptolemaios Epigonos // **JHS**. 1921. # 2.
- Homerus.* **Odyssee** / Ed. G. Dindorf, C. Hentze, R. Grafts. Lipsiae, 1913.
- Huss W.* **Aegypten in hellenistischer Zeit: 332-30 v.Chr.** Muenchen, 2001.
- Huss W.* Noch einmal: Ptolemaios der Sohn // **ZPE**. Bd. 149 (2004).
- Huss W.* Ptolemaeios der Sohn // **ZPE**. Bd. 121 (1998).
- Hyginus.* **Poetica Astronomica** / Ed. G. Vire. Stuttgart, 1992.
- Jones C., Habicht Ch.* A Hellenistic Inscription from Arsinoe in Cilicia // **Phoenix**. 1989. # 4.
- Justinus M. Junianis.* **Pompeius Trogus «Historiae Philippicae» Epitome** / Ed. W. Kroll. Lipsiae, 1911.
- Kimberly W.* **Alexandria and the Sea: Maritime Origins and Underwater Explorations**. Bloomington, 2004.
- Kirsten E., Opelt I.* Eine Urkunde der Gruendung von Arsinoe in Kilikien // **ZPE**. Bd. 77 (1989).
- Kleibl K.* **Die Wasserkrypten in den hellenistischen und roemischen Heiligtuemern der aegyptischen Goetter im Mittelmeerraum**: Dis... Mag. Art. Hamburg, 2003.
- Koenen L.* The Ptolemaic King as a Religious Figure // **Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World** / Ed. A. Bulloch, E. Gruen, A. Long, A. Stewart. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1994.

Kosmetatou E. Constructing legitimacy. The Ptolemaic «Familiengruppe» as a means for self-definition in Posidippus' Hippika // **Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309)** / Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. Washington, DC: Center for Hellenic Studies / Harvard, 2004.

Lelli E. Arsinoe II in Callimaco e nelle testimonianze letterarie alessandrine (Teocrito, Posidippo, Sotade e altro) // **ARF.** 2002. # 4.

Levai J. **Aspects of the goddess Nephthys, especially during the Graeco-Roman period in Egypt:** Dis... Doct. Phil. Providence, RI., 2007.

Lewis N. **Greeks in Ptolemaic Egypt.** Oxford, 1986.

Lucianus. Dialogi marini // **Lucianus:** In 8 v. / Ed. M.D. Macleod. Cambridge, Mass., 1961.

Lucianus. Macrobii // **Lucianus:** In 8 v. / Ed. A.M. Harmon. Cambridge (Mass.), 1913.

Magie D. Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins // **AJA.** 1953. # 3.

Mahaffy J.P. **A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty.** London, 1899.

Manning J. **Land and power in ptolemaic Egypt. The Structure of Land Tenure.** Cambridge, 2003.

McCleary R. Ancestor Cults at Terenouthis in Lower Egypt: A Case for Greco-Egyptian Oecumenism // **SAOC.** V. 51 (1992).

Mikalson J.D. Greek Religion: Continuity and Change in the Hellenistic Period // **The Cambridge companion to the Hellenistic world** / Ed. G. Bugh. Cambridge, 2007.

Mori A. **The Politic of Apollonius Rhodius' Argonautica.** Cambridge – New York – Melbourne etc., 2008.

Mueller S. **Das hellenistische Koenigspaar in der medialen Repraesentation: Ptolemaios II und Arsinoe II.** Berlin – New York, 2009.

Nepos Cornelius. **Vitae** / Ed. P. K. Marshall. Monachii [u.a.]: Saur, 2001.

Nuffelen P. van. Le culte des souverains hellénistiques: le guide de la religion grecque // **AncSoc.** V. 29 (1998/1999).

Oikonomides A. The Death of Ptolemy «The Son» at Ephesos and P.Bouriant 6 // **ZPE.** Bd. 56 (1984).

Oppen de Ruiter B. van. **The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis:** Dis... Doct. Phil. New York, 2007.

Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges inscriptionum graecorum: In 2 v. / Ed. G. Dittenberger. Lipsiae, 1903–1905. OGIS.

Otto W. **Priester und Tempel in hellenistischen Aegypten:** In 2 Bd. Bd. 1. Leipzig – Berlin, 1905.

Otto W. Zu den syrischen Kriegen der Ptolemaeer // **Philologus.** Bd. 86 (1931).

The Oxyrhynchus Papyri: pt. XXII / Ed. E.Lobel, C.Roberts. London, 1954. – P.Oxy.

Palagia O. Art and Royalty in Sparta of the 3rd Century B.C. // **Hesperia.** 2006. # 2.

Le Papyrus Jumilhac / Ed. J. Vandier. Paris, 1961. – P.Jum.

Pausanias. **Graeciae descriptio:** In 3 v. V. 1. / Ed. M.H. Rocha-Pereira. Lipsiae, 1973.

Pinch G. **Handbook of Egyptian Mythology.** Santa Barbara – Denver – Oxford, 2002.

Plutarchus. Consolatio Apolloniae // **Plutarch's moralia:** in 11 v. V. 1 / Ed. F. Babbitt. Cambridge, Mass., 1927.

Plutarchus. De fortuna Alexandri Magni // **Plutarchus. Moralia:** In 7 v. V. 5 / Rec. F.H. Sandbach, C. Hubert, M. Pohlenz, K. Ziegler. Lipsiae, 1957.

Plutarchus. De Iside et Osiride // **Plutarchi moralia:** In 7 v. V. 2 / Ed. J.W. Sieveking. Leipzig, 1935.

Plutarchus. Demetrius // **Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii** / Rec. C. Sintensis. Lipsiae, 1875.

Plutarchus. Philopoemen // **Plutarchus. Vitae Parallelae:** In 3 v. V. 2 / Ed. K. Ziegler. Lipsiae, 1968.

Plutarchus. Quaestiones convivales // **Plutarchi moralia:** In 7 v. V. 4 / Ed. J.C. Hubert. Leipzig, 1938.

Polybius. Historiae: In 2 v. V. 2 / Ed. Th. Buttner-Wobst. Lipsiae, 1882.

- Pompeius Trogus. Prolegomena ad Historiam Philippicam* // Pompei Trogi fragmenta / Coll. O. Seel. Lipsiae, 1956.
- Posidippus. Epigrammata* // Posidippi Pellaei quae supersunt omnia / Ed. Austin C., Bastianini G. Milano, 2002.
- Pridik A. Weiteres zum Mitregenten des Ptolemaios II. Philadelphos* // *Klio*. Bd. 25 (1932).
- Quaegebeur J. Documents concerning a Cult of Arsinoe Philadelphos at Memphis* // *JNES*. 1971. # 4.
- Reger G. Traders and Travelers in the Black and Aegean Seas* // **The Black sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges** / Ed. V. Gabrielsen & J. Lund. Aarhus, 2007.
- Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus** / Ed. B.P. Grenfell. Oxford, 1896. – P.Rev.Law.
- Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten im Auftrag des Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft begonnen von P. Preisigke und F. Bilabel**: In 3 v. / Hrsgb. von E. Kiessling, H.A. Ruprecht. Strassburg – Berlin – Heidelberg – Wiesbaden, 1915–1927. – SB.
- Scholia in Theocritum** / Ed. F. Dubner. Paris, 1849.
- Selden D. Alibis* // *CA*. 1998. # 2.
- Sens A. An Ecphrastic Pair: Asclepiades AP 12.75 and Asclepiades or Posidippus API 68* // *CJ*. 2002. # 3.
- Stephens S. Battle of the Books* // **The new Posidippus: a Hellenistic poetry book** / Ed. K. Gutzwiller. Oxford, 2005.
- Stephens S. Seeing Double. Intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria*. Berkeley – Los Angeles – London, 2003.
- Stephens S. «For you, Arsinoe»* // **Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309)** / Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. Washington, 2004.
- Stephens S. Remapping the Mediterranean: The Argo adventure Apollonius and Callimachus* // **PSWPC**. 2007. # 5. <http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/stephens/050702.pdf>.
- Stern E. von. Ptolemaios «der Sohn». «Ptolemaios Basileos Aisimanoi» und «Ptolemaios Aisimanoi»* // *Hermes*. Bd. 50 (1915).
- Strabo. Rerum Geographicorum. Libri 17* / Ed. G. Spiro, H. Waldman. Halle, 1899.
- Supplementum Epigraphicum Graecorum**: In 30 v. / Div. P. Roussel, A. Salac, M.N. Tod, E. Ziebarth; red. cur. J.J. Hondius. Leiden, 1923–1980. – SEG.
- Sylloge Inscriptionum Graecarum**: In 4 v. / Ed. G. Dittenberger: 3 edition / Cur. F. Hitler von Gaertringen. Lipsiae, 1915–1924. – Syll.
- Świderek A. Hellada królów*. Warszawa, 1967.
- Theocritus. Idyllia* / Ed. A. Fritzsche et E. Hiller. Lipsiae, 1881.
- Tondriau J. Notes Ptolémaïques* // **Aegyptus**. V. 28 (1948).
- Tunny J. Ptolemy «the Son» Reconsidered: Are There Too Many Ptolemies* // **ZPE**. Bd. 131 (2000).
- Turner E. Ptolemaic Egypt* // **The Cambridge Ancient History**: in XII v. V. VII, P. 1. (ed. 2). Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney, 1984.
- Visser C. Goetter und Kulte im ptolemaeischen Alexandrien*: dis... Dr. Phil. Amsterdam, 1938.
- Volkman H. Ptolemaios der Sohn* // **RE**. V. 23 (1959).
- Walbank F. The Hellenistic World*. 2 ed. Cambridge Mass., 1993.
- Walbank F. Monarchies and Monarchic Ideas* // **The Cambridge Ancient History**: in XII v. (ed. 2). Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney, 1984.
- Weber G. Dichtung und hoefische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemaeer*. Stuttgart, 1993.
- Welles C.B. Royal Correspondence in the Hellenistic Period*. New Haven: Kondakov Institute, 1934. – R.C.
- Whiteley R. Courtesans and Kings: Ancient Greek Perspectives on the Hetairai*. Calgary, 2000.
- Zenon Papyri**: In 5 v. / Ed. C.C. Edgar; Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Caire, 1926–1937. – P.C.Z.